УДК 614.84:94(477) «1953/1964»
DOI https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.2.21

Михайло ХАРЛАМОВ
доктор історичних наук, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, м. Черкаси, Україна, 18034 (kharlamov_mykhailo@nuczu.edu.ua)

Mykhailo KHARLAMOV
Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines National University of Civil Protection of Ukraine, 8 Onopriyenka Street, Cherkasy, Ukraine, 18034 (kharlamov_mykhailo@nuczu.edu.ua)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5289-0290

Ігор ЛОГОВСЬКИЙ
кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і політичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця, просп. Науки, 9А, м. Харків, Україна, 61165 (marika_logovskay@ukr.net)

Ihor LOGOVS'KYI
PhD (History), Associate Professor at the Department of International Kelations and Political Philosophy Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, 9A Nauky Avenue, Kharkiv, Ukraine, 61165 (marika_logovskay@ukr.net)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3975-9503

ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ВІД ПОЖЕЖ В УРСР У РОКИ ВІДЛИГИ (1953–1964 РР.)

Анотація. Мета статті *полягає у характеристиці особливостей захисту цивільного населення від пожеж на території УРСР у 1953–1964 рр.* ***Методологія даної статті*** *базується на загальнонаукових та спеціально-наукових методах історичних наукових досліджень, заснованих на принципах історизму та системності, а також на загальнонаукових та спеціальних методах історичної науки, зокрема на порівняльно-історичному, просопографічному, методу реконструкції тощо.* ***Наукова новизна*** *полягає у формулюванні нової наукової теми та вивченні раніше не дослідженої історичної проблематики захисту цивільного населення в УРСР у період хрущовської відлиги.* ***Висновки.*** *Період 1953–1964 рр. доцільно розглядати як період поступового переходу від переважно реактивної моделі пожежної охорони до більш комплексної системи, у якій поряд із безпосереднім гасінням пожеж дедалі більшого значення набували профілактика, державний нагляд, протипожежна освіта населення та залучення громадськості. Історичний досвід цього періоду має велике значення для розуміння еволюції української системи цивільного захисту, оскільки саме тоді закріплювалися організаційні підходи до поєднання професійних, відомчих і добровільних сил у сфері протипожежного захисту населення.*

Ключові слова: *Українська РСР, пожежна охорона, цивільне населення, державний пожежний нагляд, відлига, МВС УРСР, пожежі, цивільний захист.*

PROTECTION OF THE CIVILIAN POPULATION FROM FIRES IN THE UKRAINIAN SSR DURING THE YEARS OF THE THAW (1953–1964)

Abstract. The purpose of the article *is to characterize the features of the protection of the civilian population from fires in the territory of the Ukrainian SSR in 1953–1964.* ***The research methodology*** *of this article is based on general scientific and special scientific methods of historical scientific research, based on the principles of historicism and systematics, as well as on general scientific and special methods of historical science, in particular, on the comparative-historical, prosopographic, reconstruction methods, etc.* ***The scientific nov-***

elty *lies in the formulation of a new scientific topic and the study of previously unexplored historical issues of the protection of the civilian population in the Ukrainian SSR during the Khrushchev thaw.* ***Conclusions.*** *The period 1953–1964 should be considered as a period of gradual transition from a predominantly reactive model of fire protection to a more comprehensive system, in which, along with direct fire extinguishing, prevention, state supervision, fire education of the population and public involvement became increasingly important. The historical experience of this period is important for understanding the evolution of the Ukrainian civil protection system, since it was then that organizational approaches to combining professional, departmental and voluntary forces in the field of fire protection of the population were consolidated.*

Key words: *Ukrainian SSR, fire protection, civilian population, state fire supervision, thaw, Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, fires, civil protection.*

Постановка проблеми. Історія захисту населення України від надзвичайних ситуацій є важливим складником дослідження розвитку державної політики у сфері безпеки. Одним із її визначальних напрямів традиційно була протипожежна безпека, оскільки пожежі становили серйозну загрозу життю людей, житловому фонду, промисловим підприємствам, транспортній інфраструктурі та матеріальним ресурсам держави. Особливий інтерес становить період 1953–1964 рр., який в історіографії отримав назву «відлига». Після смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. у Радянському Союзі розпочалися політичні та соціальні трансформації, пов'язані з десталінізацією, частковою лібералізацією суспільного життя, адміністративними реформами та прискоренням соціально-економічного розвитку. Українська РСР у ці часи переживала масштабну урбанізацію, житлове будівництво, розширення промислового виробництва та розвиток транспортної мережі.

Ці процеси безпосередньо впливали на систему пожежної безпеки. З одного боку, модернізація промисловості та міст створювала нові техногенні пожежні ризики. З іншого – концентрація населення у містах вимагала підвищення ефективності професійної пожежної охорони, удосконалення профілактичної роботи та розвитку засобів оперативного реагування. Актуальність дослідження визначається також необхідністю історичної реконструкції процесів формування української системи пожежної безпеки, яка в сучасних умовах є складовою частиною системи цивільного захисту України.

Уперше досить докладно історія захисту населення від пожеж в УРСР у межах СРСР була розглянута у ґрунтовній роботі С. Голубєва, Ф. Зільберштейна, П. Савельєва «Пожежна справа в СРСР» [1]. Однак слід відзначити, що матеріал у дослідженні було подано досить заідеологізовано та із застарілих методологічних позицій, хоча там наявний досить великий фактажний матеріал. Згодом питання захисту українського цивільного населення від пожеж у 1953–1964 рр. в Українській Радянській Республіці фрагментарно вивчалося у фундаментальному сучасному виданні «Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України» [2] С. Котельникова. Він увів у науковий обіг значний обсяг нових та маловідомих документів та фотоматеріалів із даної тематики. Також певні аспекти даної наукової статті розглядалися у роботах українських учених регіонального спрямування: Г. В. Смирнова [3], В. С. Нехаєва і М. А. Серцова [4]. Зазначені автори вивчали також питання забезпечення захисту цивільного населення УРСР від вогняної небезпеки. Однак вони характеризували ретроспективно доволі широкий часовий проміжок і брали для своїх наукових розвідок лише регіони Луганщини та Запоріжжя. Ця наукова робота частково основується на невивчених і на неопублікованих архівних документах Галузевого державного архіву МВС України (ГДА МВС України) [5–7], які вперше вводяться у науковий обіг української історіографії.

Мета статті – характеристика та аналіз специфічних рис захисту вітчизняного цивільного населення від пожеж на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у часи відлиги (1953–1964 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема захисту цивільного населення від пожеж посідає важливе місце в історії формування системи безпеки населення України. Пожежі в середині XX ст. залишалися одним із поширених чинників загибелі людей, знищення житлового фонду, матеріальних цінностей, промислової інфраструктури та сільськогосподарських об'єктів. Для Української РСР ця проблема набувала особливого значення в умовах швидкої індустріалізації післявоєнного періоду, урбанізації, розширення житлового будівництва, розвитку хімічної, машинобудівної, металургійної, паливної та енергетичної промисловості. Водночас значна частина населення продовжувала проживати в сільській місцевості, де можливості оперативного реагування на пожежі були істотно обмеженими [1, с. 217]. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1953–1964 рр. – період, який у радянській історіографії традиційно пов'язується з відлигою, політикою десталінізації, певною лібералізацією суспільно-політичного життя та масштабними соціально-економічними перетвореннями. Для історії пожежної охорони ці часи також були періодом структурних змін. У 1950–1960-х роках відбувалося вдосконалення організації пожежної охорони, а у квітні 1957 р. було введено в дію «Статут служби воєнізованої пожежної охорони МВС СРСР», який визначав порядок несення служби, організаційні засади діяльності та права й обов'язки посадових осіб воєнізованої пожежної охорони [5, арк. 59].

У 1953–1955 рр. система пожежної охорони УРСР зберігала значну залежність від загальносоюзних управлінських і нормативних рішень. Пожежна охорона перебувала в системі Міністерства внутрішніх справ, а її діяльність поєднувала оперативне гасіння пожеж, пожежно-профілактичну роботу, контроль за дотриманням протипожежних вимог та організацію взаємодії з відомчими й добровільними формуваннями. Таким чином, захист населення від пожеж не обмежувався діяльністю професійних пожежних команд. Він поступово набував характеру комплексної системи, до якої були залучені підприємства, органи місцевого управління, колгоспи, громадські організації та саме населення. Важливою тенденцією середини 1950-х років стало посилення уваги до пожежної безпеки сільської місцевості. Сільські поселення залишалися найбільш уразливою ланкою системи пожежного захисту [2, с. 276]. Причинами цього були значна віддаленість від професійних пожежних частин, переважання дерев'яної забудови, недостатня кількість джерел протипожежного водопостачання, обмежене забезпечення пожежною технікою та інвентарем. У 1955 р. Рада Міністрів СРСР прийняла рішення, спрямоване на вдосконалення організації сільської пожежної охорони, передбачивши, зокрема, передачу пожежної техніки на баланс колгоспів та посилення протипожежних заходів у сільських населених пунктах [6, арк. 88]. Основним організаційним осередком пожежної охорони на селі мали стати добровільні пожежні дружини.

Зазначена політика була зумовлена специфікою радянської системи господарювання, за якої значна частина відповідальності за безпеку виробничих і житлових об'єктів покладалася на відповідні підприємства, установи та колгоспи. Такий підхід мав подвійний характер. З одного боку, він давав змогу розширити мережу локальних протипожежних формувань та залучити до боротьби з пожежами значну кількість громадян. З іншого боку, залежність протипожежного захисту від матеріальних можливостей конкретного господарства спричиняла істотну нерівномірність рівня безпеки різних територій.

Важливим етапом розвитку системи стала реорганізація пожежної охорони у 1956–1957 рр. У 1956 р. функції попередження та гасіння пожеж були знову інтегровані в діяльність відповідних пожежних підрозділів [3, с. 154]. У містах України на базі районних пожежних команд почали формуватися воєнізовані пожежні частини, тоді як інші міста та районні центри охоронялися професійними пожежними командами [3, с. 157].

Уведення у 1957 р. нового Статуту служби воєнізованої пожежної охорони МВС СРСР мало принципове значення. Документ регламентував організацію служби, порядок несення

чергування, компетенцію посадових осіб та основні принципи функціонування воєнізованих пожежних підрозділів. Це сприяло стандартизації службової діяльності та підвищенню рівня організованості пожежних гарнізонів [7, арк. 46]. Для захисту цивільного населення це означало передусім формування більш чітких процедур реагування на пожежі та визначення відповідальності посадових осіб за організацію служби.

Разом із тим реорганізаційні процеси мали і негативні наслідки. У 1957–1960 рр. система пожежної охорони характеризувалася значною відомчою диференціацією. Пожежні формування могли мати різні підпорядкування, статус, рівень матеріального забезпечення та функціональні завдання. У 1960 р. після ліквідації МВС СРСР його функції були передані міністерствам внутрішніх справ союзних республік, унаслідок чого протягом певного часу не існувало єдиного загальносоюзного органу управління пожежною охороною [4, с. 139]. Для УРСР це означало посилення ролі республіканського рівня управління пожежною охороною. Водночас відомчий принцип організації зберігався, що було характерною рисою радянської системи безпеки. Промислові підприємства, транспортні об'єкти, сільськогосподарські підприємства та інші установи могли мати власні пожежні формування. Такий підхід забезпечував певну оперативність реагування безпосередньо на об'єктах, але водночас створював проблему координації дій під час масштабних пожеж. Особливого значення у 1950-х – на початку 1960-х років набула пожежна профілактика [5, арк. 81]. Її розвиток свідчив про поступове розширення розуміння сутності пожежної безпеки: основною метою ставало не лише гасіння вже виниклої пожежі, а й недопущення її виникнення. У цьому контексті важливими були перевірки протипожежного стану підприємств і житлових об'єктів, контроль за дотриманням вимог під час будівництва, перевірка стану електричних мереж та опалювальних систем, забезпечення доступу до джерел водопостачання, утримання евакуаційних шляхів і засобів первинного пожежогасіння.

Поступово змінювалися й форми роботи з населенням. У системі профілактики дедалі більшого значення набували лекції, бесіди, друковані матеріали, інструктажі та демонстрації правил поводження з вогнем. У подальші роки ця практика була розвинена у систему пожежно-технічного навчання населення. За матеріалами історичних оглядів, в УРСР значного поширення набули заходи з проведення пожежно-технічного мінімуму, метою яких було ознайомлення населення з основними причинами пожеж та способами їх попередження у побуті й на виробництві [2, с. 288]. Поширення пожежно-технічних знань мало принципове значення для захисту цивільного населення. У радянських умовах пожежа розглядалася не лише як проблема спеціалізованої служби, а й як явище, запобігання якому залежало від дисципліни населення, працівників підприємств та керівників установ. Тому протипожежна пропаганда фактично виконувала функцію формування елементарної культури безпеки. Особливе значення це мало в житловому секторі, де значна частина пожеж виникала внаслідок необережного поводження з вогнем, порушення правил експлуатації печей, електричного обладнання та інших побутових чинників [4, с. 239].

Важливим складником системи захисту населення були добровільні пожежні дружини. Їхня діяльність відповідала загальній радянській моделі мобілізації громадян для виконання суспільно значущих завдань. Добровольці могли брати участь у профілактичній роботі, контролі за дотриманням протипожежних правил, поширенні відповідних знань та безпосередньому гасінні пожеж. Такий механізм був особливо важливим у сільській місцевості, де професійна пожежна охорона не могла забезпечити оперативне прибуття на кожну пожежу. Ключовим нормативним кроком у цьому напрямі стало затвердження в УРСР у 1962 р. «Положення про пожежно-сторожову охорону колгоспів» [6, арк. 37]. Відповідно до цього документа, відповідальність за організацію пожежної та загальної охорони сільських населених пунктів покладалася на виконкоми сільських рад, а за охорону колгоспного господарства – на

правління колгоспів та їхніх голів. Пожежно-сторожова охорона мала здійснювати контроль за дотриманням протипожежних правил у школах, клубах, магазинах, житлових будинках та інших об'єктах, забезпечувати гасіння пожеж і проводити роз'яснювальну роботу серед населення [6, арк. 39].

Таким чином, сільська пожежна охорона поступово перетворювалася на локальну систему, яка поєднувала професійні, штатні та добровільні елементи. Особливість такого підходу полягала в тому, що пожежна безпека розглядалася одночасно як державне завдання і як обов'язок конкретної територіальної громади та господарства. Це відповідало умовам того часу, коли держава прагнула забезпечити максимальне залучення трудових колективів та населення до виконання завдань громадської безпеки.

Особливу увагу необхідно приділити розвитку пожежної безпеки у містах. У 1950-х – на початку 1960-х років в УРСР активно розгорталося житлове будівництво, формувалися нові міські райони, зростала поверховість будівель. На початку 1960-х років широке поширення висотного будівництва поставило перед пожежною охороною нові завдання, пов'язані з евакуацією людей, боротьбою із задимленням, доступом пожежних підрозділів до верхніх поверхів та забезпеченням безпеки конструкцій. У 1962–1963 рр. питання зниження небезпеки задимлення висотних приміщень уже розглядалися як окремий напрям пожежно-технічної роботи [1, с. 301].

Зміни в архітектурі та містобудуванні закономірно вимагали перегляду традиційних методів пожежної профілактики. Якщо для малоповерхової забудови ключовими були питання протипожежних розривів, доступу пожежної техніки та забезпечення водою, то в багатоповерхових будинках особливого значення набували внутрішні системи протипожежного захисту, шляхи евакуації, протидимовий захист, надійність сходових кліток і можливості роботи пожежних підрозділів на значній висоті [4, с. 263]. Не менш важливим напрямом залишалася пожежна безпека промисловості. УРСР у досліджуваний період була одним із найбільш індустріалізованих регіонів СРСР. Значні промислові центри: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Одеса, Львів та інші міста концентрували підприємства з високою пожежною та вибухопожежною небезпекою. Пожежна охорона промислових об'єктів тому мала не лише захищати матеріальні цінності, а й забезпечувати безпеку працівників та населення прилеглих районів.

Важливим чинником підвищення ефективності пожежної охорони була професійна підготовка кадрів. Ускладнення технологічних процесів, поява нових матеріалів, збільшення поверховості будівель та розвиток спеціальної техніки потребували від пожежних не лише фізичної витривалості, а й спеціальних технічних знань. Відповідно, у системі пожежної охорони поступово посилювалася роль професійної освіти, службової підготовки та практичних тренувань [1, с. 311]. Водночас необхідно враховувати, що система захисту цивільного населення від пожеж у 1953–1964 рр. не була тотожною сучасному цивільному захисту. Термінологічно та інституційно вона ще не становила єдиної системи цивільного захисту в сучасному розумінні. Основне функціональне навантаження припадало на пожежну охорону, органи внутрішніх справ, органи місцевої влади, відомчі формування, підприємства та добровільні пожежні дружини.

Важливою рисою досліджуваного періоду було поступове розширення превентивного складника. Якщо в попередні десятиліття основна увага приділялася оперативній боротьбі з вогнем, то в роки відлиги дедалі більше уваги приділялося причинам виникнення пожеж. Це проявлялося в розвитку пожежного нагляду, протипожежного нормування будівництва, навчанні населення, контролі за станом підприємств та формуванні добровільних пожежних структур [7, арк. 133].

Водночас ефективність цієї системи обмежувалася низкою системних проблем. По-перше, зберігалася значна залежність пожежної охорони від адміністративної системи МВС та

загальної політики державного управління. По-друге, реорганізації 1950–1960-х років призводили до нестабільності управлінської вертикалі. По-третє, відомча розпорошеність пожежних підрозділів ускладнювала координацію. По-четверте, матеріально-технічне забезпечення різних гарнізонів було нерівномірним. По-п'яте, особливо гострою залишалася проблема сільської пожежної безпеки, де оперативність реагування залежала від стану локальних пожежних формувань. Окремої уваги заслуговує питання взаємодії професійної пожежної охорони з населенням. Саме в 1950–1960-х роках остаточно утверджувалося розуміння того, що ефективна протипожежна профілактика неможлива без систематичної роботи з населенням. Добровільні пожежні дружини, пожежно-технічна просвіта, лекційна діяльність і поширення спеціальної літератури були інструментами формування відповідального ставлення до пожежної безпеки [2, с. 344].

Висновки. Період 1953–1964 рр. також характеризувався накопиченням практичного досвіду, який згодом був використаний під час подальших реформ пожежної охорони. У другій половині 1960-х років відбулися нові структурні зміни, зокрема концентрація професійної пожежної охорони в єдиному оперативному керівництві МВС, що мало на меті підвищення боєздатності пожежних частин і раціональніше використання техніки. Отже, 1953–1964 рр. можна розглядати як важливий перехідний етап, протягом якого формувалися передумови для централізації та подальшого вдосконалення системи. Наукове значення вивчення цього періоду полягає також у можливості простежити ґенезу тих принципів, які згодом стали основою сучасної системи цивільного захисту: превентивність, професіоналізація, територіальний принцип реагування, спеціалізація сил і засобів, навчання населення, нормативне регулювання, взаємодія професійних та добровільних формувань. Зрозуміло, що радянська система була принципово відмінною від сучасної української моделі цивільного захисту, однак її історичний аналіз дає змогу виявити інституційні та організаційні передумови розвитку пожежно-рятувальної справи.

Історичний досвід УРСР 1953–1964 рр. демонструє, що захист населення від пожеж розвивався як багаторівнева система, у якій взаємодіяли державна пожежна охорона, органи місцевого управління, відомчі формування, колгоспна пожежно-сторожова охорона та добровільні пожежні дружини. Визначальними тенденціями були професіоналізація пожежної служби, нормативна стандартизація її діяльності, посилення профілактики, розвиток пожежно-технічної освіти, поступове технічне переоснащення та розширення участі населення у запобіганні пожежам. Водночас відомча розпорошеність, адміністративні реорганізації та нерівномірність ресурсного забезпечення залишалися суттєвими проблемами.

Отже, період відлиги доцільно розглядати як один із важливих етапів переходу від переважно оперативної моделі пожежної охорони до комплекснішого підходу, заснованого на поєднанні профілактики, нагляду, професійного реагування, технічного розвитку та суспільної участі.

Використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Література

1. Голубєв С. Г., Зільберштейн Ф. В., Савельєв П. С. Пожежна справа в СРСР. Київ : Наука, 1971. 307 с.

2. Котельников С. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України : науково-популярне видання. Київ : Київська книжково-журнальна фабрика, 2018. 444 с.

3. Смирнов Г. В. Історична хроніка пожежної охорони Луганська. Луганськ : Лугань, 1996. 415 с.

4. Нехаєв В. С., Серцов М. А. Вогнеборці Запоріжжя: нариси історії та діяльності пожежної охорони Запорізької області. Запоріжжя, 1997. 314 с.

5. Галузевий державний архів МВС України (далі ГДА МВС України). Ф 8. Оп. 1, Спр. 18, 327 арк.

6. ГДА МВС України. Ф 8. Оп. 1, Спр. 41, 198 арк.

7. ГДА МВС України. Ф 8. Оп. 1, Спр. 49, 218 арк.

References

1. Holubyev, S. H. & Zilbershteyn, F. V. & Savelyev, P. S. (1971). *Pozhezhna sprava v SRSR.* [Firefighting in the USSR]. Kyiv: Nauka. [in Ukrainian].

2. Kotelnykov, S. (2018). *Vohnebortsi. Istoriya pozhezhnytstva na terenakh suchasnoyi Ukrayiny: Naukovo-populyarne vydannya* [History of firefighting in the territories of modern Ukraine: Popular scientific publication]. Kyiv: TOV «Kyivska knyzhkovo- zhurnalna fabryka». [in Ukrainian].

3. Smyrnov, H. V. (1996). *Istorychna khronika pozhezhnoyi okhorony Luhanska.* [Historical chronicle of the fire protection of Lugansk]. Luhansk: Vydavnytstvo «Luhan». [in Ukrainian].

4. Nekhayev, V. S., Sertsov, M. A. (1997). *Vohnebortsi Zaporizhzhya: narysy istoriyi ta diyalnosti pozhezhnoyi okhorony Zaporizkoyi oblasti.* [Firefighters of Zaporizhzhia: essays on the history and activities of the fire protection of the Zaporizhzhia region]. Zaporizhzhya. [in Ukrainian].

5. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv MVS Ukrainy (HDA MVS Ukrayiny) [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (hereinafter referred to as the State Administration of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)]. F 8. Op. 1, Spr. 18, 327 ark. [in Ukrainian].

6. HDA MVS Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (hereinafter referred to as the State Administration of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)]. F 8. Op. 1, Spr. 41, 198 ark. [in Ukrainian].

7. HDA MVS Ukrainy. [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (hereinafter referred to as the State Administration of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)]. F 8. Op. 1, Spr. 49, 218 ark. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 11.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 13.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)